

SZEMLE

Susan Gal, A nyelv politikája Nyelvi antropológiai tanulmányok

Szerk. KOZMÁCS ISTVÁN – VANČO ILDIKÓ. Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem
Közép-Európai Tanulmányok Kara, Nyitra, 2018. 351 lap

A kötetben SUSAN GAL tizenhárom tanulmánya olvasható, melyek közül eddig csak három volt elérhető magyar nyelven. A tanulmányok közel négy évtizedet ölelnek fel, hiszen közülük a legkorábbi 1978-ban, a legutolsó 2016-ban jelent meg, témáját tekintve legtöbbször a kétnyelvűséghez kapcsolódik.

A gyűjtemény címe két fogalom között teremt kapcsolatot a szintaxis egyszerű eszközével. Ebben transzparens szerkezetben a *nyelv* a birtokos szerkezet egyik pillére, a birtokos, míg a *politika* a birtokszó, mely jelen esetben a nyelv birtoka. A mondattani konstrukciónak ez a formális felfejtése azonban próbára teszi az olvasót: Hogyan is lehetne magának a *nyelv*-nek politikája? Ahhoz, hogy ezt megérthessük, szükséges tisztáznunk azt, mit is jelent a *nyelv* fogalom a kötet kontextusában. A gyűjteményből tudható, hogy amikor a hétköznapi nyelvhasználók a *nyelv*-ről fogalmazznak meg állításokat, az legtöbbször azt jelenti, hogy a *standard nyelvváltozat*-ról tesznek kijelentést – minden olyan társadalmi-kulturális kontextusban, ahol maga a standardizáció már lezajlott. Ha ebben az értelemben kíséreljük megfejtetni a rendkívül tömör címet, és azt föltételezzük, hogy a szerző és a szerkesztők a hétköznapi nyelvhasználók által társított jelentést szándékoznak a címben fölidézni, akkor arra gondolhatunk, hogy a standard nyelvváltozat politikájáról van szó: vagyis arról, hogy ez a privilegizált nyelvváltozat hogyan hat társadalmi-kulturális viszonyainkra. A standard nyelvváltozat és a hozzá kapcsolódó ideológia problémája fontos kérdése a kötetnek.

A szerző és a szerkesztők azonban bizonyosan nem korlátozzák a *nyelv* szó jelentését a 'standard nyelvváltozat'-ra, még akkor sem, ha a hétköznapi beszélők életében ez élő gyakorlat. Sokkal inkább azt kell föltételeznünk a szerző nyelvszemléletét tükröző, négy évtizedet átfogó tanulmányok kontextusában, hogy a puritán megnevezés, a *nyelv* itt lényegében azt jelenti: 'nyelvhasználat' – a legtágabb értelemben véve.

A kötet címének másik, jelentéssel bíró szava a *politika*. Ennek több jelentésrétege is felfedezhető a válogatott tanulmányok szövevényében: először is jelölheti annak a foglalkozásnak a tárgyát, amelyet a politikusok üznek. A kötet írásainak többsége meggyőzően bizonyítja, hogy az ebben az értelemben vett *politika* milyen hatással van az emberek életére, nyelvhasználati szokásaira még a magánélet körébe tartozó nyelvhasználati színtereken is: például hogyan hatott a nyelvcsere folyamatára és így az emberek generációinak életsorsára az 1970-es években Felsőőrben; vagy arra, hogy miről beszéltek magyarul és miről németül (és melyik német nyelvváltozattal) a magyarországi Bólyban élő svábok az 1990-es években. A gyűjtemény tartalmaz olyan írást is, amely kifejezetten a politikai retorika szemiotikáját vizsgálja: ezt kapjuk a Bartók Béla temetéséről szóló elemzésben,

amelyben azt tárgyalja, mit jelent például *Európa* fogalma a rendszerváltás előtti Magyarország intellektuális erjedésnek indult légkörében.

A *politika* szónak azonban van egy másik olvasata is: az eredeti, etimológiai értelemben is áttetsző jelentést is társíthatjuk hozzá: a *polisz*, a városállam, tágabban a közösség (társadalom) életében való részvételt. Aki tehát verbálisan részt vesz a közösség ügyeiben, az *politizál*. A kötet tanulmányainak mindegyike mutatja azt a teljességre törekvést, amely jellemző a szerzőre: az egyének nyelvhasználatát úgy kívánja bemutatni, hogy figyelembe veszi: az egyén nyelvhasználata soha nem függetleníthető a társas interakciót meghatározó szituációtól, a társadalmi kontextustól, a közösség által vallott kulturális értékrendtől és az egyes nyelvi kifejezőmódoknak a tágabb vagy szűkebb közösségben tulajdonított jelentésektől.

Az alcím (Nyelvi antropológiai tanulmányok) elhelyezi SUSAN GAL munkamódszerét a humán tudományok rendszerében – megtudható belőle, hogy a szerző önmeghatározása szerint az a megközelítésmód, melyet ő alkalmaz, nyelvi szempontú *antropológiai* vizsgálat. Ez az önmeghatározás rendkívül élesen láttatja a szerzőnek azt a felfogását, mely a beszélőknek a társas interakciókban adott nyelvi jelzéseit nem úgy kezeli, mint egy különálló, autonóm rendszer elemeit, hanem önmagukon túlmutató indexikus vagy ikonikus jelekként, melyeknek jelként való működését, a hozzájuk fűződő jelentéstulajdonítást a társadalmi és a helyi közösségbeli kulturális beágyazottság tényezői szabják meg. Ez nem jelenti azt, hogy elemzéseik akár kutatásuk tárgyát, akár vizsgálati módszereit tekintve kívül esnének a nyelv tudomány hatókörén; az azonban bizonyos, hogy magukba foglalják a nyelvhasználat vizsgálatának az alapvetően strukturalista nyelvészetben túlmenő módzatait is. Ezen a ponton a recenzens eszébe ötlenek azok az ismétlődő, különös helyzetek az 1990-es évtized magyarországi egyetemi életéből, amikor konferenciákon, felolvasásokon rendre érkezett a hasonló jellegű megközelítések *nyelv tudományi* legitimitációját érintő kérdés: „De mi ebben a nyelvészet?” Az efféle kérdésekre adható válaszok sokféleek lehetnek – maga ez a kötet is tekinthető válasznak: nem az a fontos, hogy mennyire maradunk a (strukturalista) nyelv tudomány keretein belül egy vizsgálatban, hanem az, hogy ez a megközelítésmód mennyivel mutat meg többet a nyelv használatáról és használóiáról. A szerzővel készített interjúból kiderül, hogy ő maga az antropológia felől jutott el a nyelv tudományhoz, és ez a tény nyelv szemléletén is nyomot hagyott. Tudósi hitvallását így fogalmazza meg a kötet szerzői előszavában:¹ „Mi is tehát pontosan a »nyelv«, amit egyidejűleg tudhat is meg nem is az ember; hogy van az, hogy a kétnyelvűség sosem egyetlen dolog; ki dönti el, hogy mi a társadalmilag hatékony beszéd és mennyire elég azt tudni? Később rájöttem, hogy ezek a talányok a világ majd minden beszélője számára ismertek. Akkor vajon ezek az alapvető problémák, amelyek oly sokat elárulnak az emberi elméről és a társadalomról, miért nincsenek a tudományos figyelem középpontjában?”

A kötet a szerző angol nyelvű előszavával (9–14), majd ennek magyar fordításával (15–21) indul. Ezt követi a szerkesztők előszava (23–25), majd a három nagy tematikus fejezetbe rendezett tizenhárom tanulmány (19–334). A tanulmányok fejezetekbe rendezésének nem szolgált alapjául megjelenésük időpontja, sokkal inkább a téma, melyet tárgyalnak.

Az első fejezet címe Nyelvi antropológiai elmélet (29–100), ez négy tanulmányt tartalmaz. Közülük az első (A nyelv és a politikai terek) témája az, hogy milyen kulturálisan értelmezett kapcsolatok alakultak ki a nyelv és a politikai terek között (33), és bemutatja,

¹ Ez a szövegrész a kötet hátsó borítóján is olvasható.

menyire meghatározóak a társadalmi és politikai ideológiák abban, ahogyan az államok megkísérik számba venni a különféle nyelvek beszélőit (a népszámlálások intézménye által) és vizuálisan ábrázolni a nyelvek elterjedtségét (a nyelvi és etnikai térképeken). A fejezet második tanulmánya azokat az ellentmondásokat veszi sorra, amelyeket a standard nyelvváltozat megjelenése okoz egy-egy közösségben. Ezek közül a leginkább meghatározóról így ír (64): „A standardizációs folyamat természetéből fakad, hogy minden standard-orientáció létrehozása mellett stigmatizált – »nem a nyelvhez tartozó« – alakok jönnek létre, pontosan azoknak a beszélőknek az esetében, akiknek a nyelvhasználatát a standardizálásnak valorizálni kellett volna. A közvélekedéssel ellentétben a standardizálás nem egységességet, hanem több (és hierarchikus) heterogenitást teremt.” A fejezet harmadik írása (A beszéd ízei: Kvália és a jelek morális aromája) azokat a bonyolult szemiotikai folyamatokat vizsgálja, amelyek révén az egyes nyelvekhez, nyelvváltozatokhoz metaforikusan érzékszervi észleleteket társítunk: *sűrű, nehéz, vastag* vagy éppen *cifra*. Az írás meggyőzően mutatja be, hogy ezek az érzékszervi társítások a helyi közösség szociokulturális ideológiáinak kontextusában jönnek létre, és hogy maguk a beszélők valóságként érzékelik az egyes nyelvekhez, nyelvhasználati módokhoz társított tulajdonságokat. Egy bolyi sváb asszonnyal készített interjú nagyszerű elemzésével mutatja be, hogyan befolyásolják a kváliák a beszélő szó- és egyben nyelv választását. A fejezet utolsó darabja a Szociolingvisztikai differenciáció című. Ennek foglatát a szerző szavaival adom vissza: „A különféle szociokulturális és kulturális kontextusokból származó bizonyítékok azt mutatják, hogy az általam kiemelt ideológiai/szemiotikai folyamatok hogyan járulnak hozzá a differenciáláshoz és a hasonlóság létrehozásához az elemzett társadalmi világokban. A nyelvi differenciálás a szociokulturális differenciálás egyik alapvető eleme; ugyanazok a folyamatok hozzák létre a variánsok társadalmi jelentését, s járulnak hozzá a nyelvi változáshoz.” (122).

A második fejezet (129–228) címe Tanulmányok a nyelvi variáció területéről (a Kárpát-medencében). Ebben a fejezetben érvényesülhet leginkább SUSAN GAL kivételes, kettős nézőpontja: az, hogy egyszerre képes kívülről (angol „anyanyelvű” beszélőként) és belülről (magyar anyanyelvű beszélőként) látni és láttatni a Kárpát-medencében zajló nyelvi kontaktusoknak a kis közösségekben tetten érhető folyamatait, eseményeit. Az első tanulmány a magyarországi Bolyban élő kétnyelvű svábok nyelvi ideológiáit mutatja be a státusz és a szolidaritás fogalmainak fölhasználásával. Elméleti szempontból is fontos és nagyon rokonszenves az a reflexív kutatói attitűd, amely nem abszolutizálja saját megfigyelésének eredményeit, mert „a kutató identitásának különféle aspektusai korlátozzák és konstruálják a kutatást.” A Kódváltás és nemzeti öntudat az európai periférián (153–178) a németországi olaszok, burgenlandi magyarok és romániai szászok közösségeiben vizsgálja a kódváltási szokásokat, és igazolja, hogy mindig van társadalmilag társított jelentése a beszélgetésen belüli váltásnak. Ahhoz azonban, hogy ez a jelentés és a kódváltás szemiotikája fölfedhetővé váljon, igen alaposan kell ismernünk a tanulmányozott közösséget a maga társadalmi és nyelvi ideológiáival együtt. A következő íráskor SUSAN GAL korai, az 1970-es években végzett felsőöri vizsgálatainak gyümölcsei. „Paraszt legény nem kap nőt” (179–195), Mi a nyelvcsere és hogyan történik? (197–206), Lexikai újítások és veszteségek: a korlátozott magyar nyelv használata és értéke (207–228). Mindegyikük azt a folyamatot vizsgálja, melynek során a felsőöri magyar közösség körében a nyelvcsere erői túlsúlyba kerültek a nyelvmegtartási törekvésekkel szemben az 1970-es években. Ennek a folyamatnak a leírása SUSAN GAL nevét világszerte ismertté tette. Az első tanulmány tárgya a fiatal

nők nyelvválasztása. Ez arról győzi meg az olvasót, hogy a vizsgált esetben elsősorban ők a nyelvi–nyelvhasználati változások képviselői a helyi társadalomban, méghozzá azért, mert élesebben utasítják el a paraszti életformát és kevésbé kívánnak azonosulni a kisvárosi paraszti közösségével. A második tanulmány már megjelent korábban magyarul (I. KONTRA szerk. 1992. 47–59), és minden olyan kurzus tematikájában helyet követel magának, amely a nyelvcserevel foglalkozik: gazdag adatokat szolgáltat folyamatban lévő nyelvcsereéről – talán ki lehet jelenteni, hogy ez a magyarul legtöbbször olvasott munkája a szerzőnek. A felsőöri közösséghez kapcsolódó harmadik tanulmány 1989-ben jelent meg, és olyan oldalát mutatja meg a nyelvcsereinek, amelyről kevés szó esik. Azt a szókészleteti bővülést látjuk működés közben, amely főként fiatal kétnyelvű nyelvhasználóknak köszönhető: azoknak, akik a magyar nyelv „eredeti” szókészletét már hiányosan ismerik, ugyanakkor mindennapjaikban közösségük belső normarendszere, szűkebb környezetük elvárásai miatt mégis használják a német mellett a magyar nyelvet is. A szókészlet redukálódása az ő esetükben így neologizmusok keletkezésével is együtt jár.

A gyűjtemény harmadik nagy tematikus egysége A politika szemiotikája (231–331) címet kapta, és négy tanulmányt foglal magába. Közülük az első Bartók Béla magyarországi temetésének rendkívül alapos elemzése, az országos jelentőségű közéleti esemény szemiotikájának aprólékos föltárása (231–260). Az elemzés ismételtén megmutatja, hogy a szavak, nevek társadalmi jelentése nem kezdettől fogva való és változatlan, hanem attól függ, hogy a közösség egyes csoportjai milyen jelentést társítanak hozzájuk. A temetés retorikája abból a szempontból különösen érdekes, hogy az esemény idején az államszocializmus éppen végórát éli, és a politikai ideológiák szempontjából polarizált értelmiségnek az államhatalmat szolgáló és azt támadó csoportjai egyaránt elvégzik a maguk jelentéstulajdonítását a *Bartók* névhez – ezzel saját legitimitásukat és európaiságukat megjelenítve. A köz és magán közti distinkció szemiotikája (261–279) című írás azt is megmutatja, hogy mennyire nem éles a határvonal az egymástól látszólag jól elkülöníthető két fogalom között. Bizonyítja, hogy a „megkülönböztetés referenciális tartalma mindig a használat kontextusától függ, és a különbségtétel viszonylagos ezekben a kontextusokban.” (263) A fejezet harmadik darabja A feminizmus „határátlépései”: a nőkről szóló beszédmódok körforgása (281–312) azt vizsgálja, hogy a különféle eszmék globális terjedésében milyen szerepet játszik a szövegek rekontextualizációja a különféle politikai és kulturális kontextusokban. Bemutatja, hogy ezek az új kontextusokban való szövegértelmezések sokszor erősen támaszkodnak a *helyi/idegen* különbségtételre. A fejezet és a gyűjtemény utolsó szövege A Poliglott nacionalizmus: alternatív nyelvi perspektívák (313–334). Ebben a 19. századi Magyarországra kalauzolja SUSAN GAL az olvasót, és azt a jórészt elfeledett politikai ideológiát mutatja be, amely kapcsolatot teremtett a nacionalizmus és a többnyelvűség között. Ez a szemlélet nem ellenséget, hanem lehetőséget látott a többnyelvűségben – ékesen mutatja ezt az akkor bizonyos társadalmi körökben szokásszerűvé vált gyermekcsere intézménye.

A kötet végén kapott helyet annak a videóinterjújának az írott változata, melyet SUSAN GALLal készített KONTRA MIKLÓS 2014-ben, a Nyitrán rendezett 18. Élőnyelvi Konferencián, ahol SUSAN GAL plenáris előadást tartott a nyelvi ideológiákról. A kötetet KONTRA MIKLÓS utószava zárja (349–351). Az utószóból az is megtudható, hogy SUSAN GAL egyik legfontosabb munkája, a *Language Shift* (1979) – mely doktori értekezése volt –, a mai napig nincs magyarra fordítva. Talán idővel ez is elérhetővé válik a szerző anyanyelvén is.

A tanulmányok magyarra fordításában – a kötet szerkesztői mellett – további tíz szakember, a fordítások ellenőrzésében ketten vettek részt – tudható meg a szerkesztői előszóból (25). Munkájuk elismeréseként érdemes megjegyezni, hogy a magyar nyelvű tanulmányok nyelvi-stiláris értelemben homogén szövegvilágot alkotnak, a szakszavak használata egységes és következetes: az olvasó nem érzel egyenetlenségeket a fordításokban. Az előszóból megtudható, hogy az egységességtől egyetlen terminus esetében tértek el: nem uniformizálták a *standard/sztenderd* szakszó használatát – megjelenítve így a benne mutatkozó váltakozást (25). Szerkesztői eljárásuk nem újkeletű, hiszen ugyanők korábban egy kétkötetes munka kötetcímeiben játszották össze a szó változatait (Sztenderd – nem sztenderd. Standard – nem standard) – azt is mondhatjuk, ez a tudatosan képviselt heterogenitás szinte indexikusan idézi föl nyitrai tudományos műhelyüket a szűkebb szakmai közönséghez tartozó olvasóban (I. KOZMÁCS–VANČO szerk. 2016).

A kötetben a szerző rendkívüli alaposágának, sokoldalú tájékozódásának és a szerkesztők gondosságának köszönhetően alig találni vitatható állítást, hiányosságot. Két apró észrevétel kívánkozik ide. Talán érdemes itt azt a megjegyzést megemlíteni, mely a Regionális és Kisebbségi Nyelvek Európai Chartájára vonatkozik. Ebben GRIN (2003) munkájára alapozva a szerző azt állítja, hogy a Charta „a bevándorlók nyelveinek támogatását és fennmaradását is szorgalmazza” (60). Valójában a Charta csak az őshonos európai nyelvekre vonatkozik, a bevándorlók nyelveire nem.² Nem hiányossága a kitűnően szerkesztett munkának, de talán haszonnal segíthette volna a magyar olvasók tájékozódását SUSAN GAL munkásságában, ha helyet kapott volna a kötet végén egy szerzői bibliográfia.

Fölmerül a kérdés, hogy mit tanulhatnak a kötetet magyarul olvasó nyelvészek és nem nyelvészek a nyelvi antropológiai szemléletet képviselő SUSAN GALTÓL? Nézetem szerint legfőképpen azt, hogy érdemes a beszélők nyelvi viselkedését egy holisztikusabb megközelítésben vizsgálni és tárgyalni. Ez volna az az antropológiai alapozású szemléletmód, amely a szerzőnek sajátja: megmutatja, hogy egy beszélői megnyilatkozás alapos és sikeres elemzése csak a legteljesebb társadalmi-politikai, szociokulturális és interakcionális kontextus ismeretében végezhető el. Meghatározó az a szemléleti alapállás, hogy ne a nyelvész kategorizálja előre a tanulmányozandó jelenségek osztályait, változatait – hanem éppen fordítva: kísérelje meg azt föltárni, hogy maguk a beszélők milyen változatokat különítenek el tudatukban, és hogy ezekhez az általuk elkülönített változatokhoz, továbbá az ezeket használó emberekhez milyen társadalmi jelentéseket társítanak a közösségben. Ez a fajta megközelítés magában hordja azt, hogy a kutatásban háttérbe szorul a kvantitatív elemzés, és hogy a gyűjtött adatok többszörös (társadalmi-politikai, szociokulturális és interakcionális) „mélységüknek” és kontextusba ágyazottságuknak köszönhetően elsősorban a kvalitatív elemzés lehetőségét kínálják.

Érdemes továbbá azt a szemléletmódot is elsajátítani, ahogyan a különféle nyelvtudományi, nyelvi antropológiai és szemiotikai elméletekhez viszonyul a szerző: elemzései mind azt mutatják, hogy nem az elméletekhez keres igazolást a nyelvi jelenségek

² „Jelen Karta vonatkozásában a »regionális vagy kisebbségi nyelvek« kifejezés alatt azon nyelvek értendők, I. amelyeket valamely állam adott területén az állam olyan polgárai hagyományosan használnak, akik az állam fennmaradó népességénél számszerűen kisebb csoportot alkotnak, és II. amelyek különböznek ezen állam hivatalos nyelvétől/nyelveitől, azonban ez nem foglalja magába sem az állam hivatalos nyelvének/nyelveinek dialektusait, sem a bevándorlók nyelveit” (<https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99900040.T> [2021. 05. 31.]).

rendszerű megfigyelése során, hanem megfigyeléseinek analízise során keres olyan elméletet, amely a legnagyobb magyarzó erővel bír egy-egy esetben. Okfejtései ezért is rendkívül meggyőzőek: hagyja, hogy maga a nyelvi anyag vezesse.

A kötet szerzőjétől az adatgyűjtést meghatározó személyközi viszonyok kiépítését, az adatközlőkhöz való viszonyulást illetően is rengeteget tanulhatnak azok a nyelvészek, akik terepmunkára adják a fejüket (például szociolingvisták, dialektológusok). SUSAN GAL nem „kiszáll” a terepre, hanem „odaköltözik”: megkísérel valamelyest maga is a közösség részévé válni. Úgy gyűjti adatait, hogy törekszik minél alaposabban föltérképezni a közösséget, annak történetét, belső viselkedési normarendszerét, gondolkodásmódját – ennek köszönhetően a vizsgált csoport tagjai olyan adatokkal lepik meg, amelyeknek a létezéséről sem szerezne tudomást egy kampány jellegű terepmunka egyeninterjúival. Ez az adatgyűjtési ars poetica vélhetően nem független a szerző mély antropológiai érdeklődésétől.

A gyűjteményből mindenki gazdagon meríthet, akit a nyelv és a nyelvek használatának kérdései (beleértve a kétnyelvűséget) foglalkoztatnak: kutatók és laikusok, diákok és oktatók, nyelvészek és nem nyelvészek.

Hivatkozott irodalom

- GAL, SUSAN 1979. *Language shift: Social determinants of linguistic change in bilingual Austria*. Academic Press, San Francisco.
- GRIN, FRANÇOIS 2003. *Language policy evaluation and the European Charter for Regional or Minority Languages*. Palgrave, New York.
- KOZMÁCS ISTVÁN – VANŐ ILDIKÓ szerk. 2016. *Sztenderd – nem sztenderd. Standard – nem standard. Variációk egy nyelv változataira. Válogatás a 18. Élőnyelvi Konferencia – Nyitra, 2014. szeptember 18–20. – előadásaiból*. Antológia Kiadó, Lakitelek.
- KONTRA MIKLÓS szerk. 1992. *Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.

NÉMETH MIKLÓS
Szegedi Tudományegyetem

Alexandra N. Lenz – Philipp Stöckle Hrg., Germanistische Dialektlexikographie zu Beginn des 21. Jahrhunderts

ZDL Beihefte 181. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2021. 380 lap

A friss német nyelvű kötet az aktuális német tájszótárprojekteket mutatja be, Open Access publikációként bárki számára nyíltan hozzáférhető, olvasható módon. (Letölthető a <https://doi.org/10.25162/9783515129206> címről.) A német nyelvjárási lexikográfia folyamatosan fejlődő módszertana, eredményei a magyar dialektológia számára is érdekesek és fontosak. Ezeket igyekszik bemutatni jelen könyvismertetés. A recenzeált kötet célja, hogy 14 német nyelvű tájszótárprojektről számoljon be: mindegyik egy-egy nagyobb földrajzi terület, régió vagy ország nyelvjárásait írja le. Három központi cél körül rendeződnek az írások, melyek a tematikus súlypontokat is adják az egyes cikkekben, így egy

kivételével minden cikk felépítése hasonló; ez a szerkesztői elképzelés kétségkívül a kötet előnyére válik. Az első tartalmi elem a lexikográfiai szempontok áttekintése, itt helyet kap a tudománytörténeti szempont, a kutatások történetének, valamint a szervezeti, intézményes kereteinek bemutatása mellett az is, hogy mely empirikus adatokra és anyagokra épül a szótárprojekt, mely földrajzi értelemben vett területeket fedi le, milyen jellegű és mennyiségű adattal bír, milyen gyűjtési eljárásokat használ, milyen a szócikkek felépítése, amit a tájszótárból vett példaszócikkekkel is illusztrálnak. A második fő tematikus szempont a szövegtechnológia áttekintése, vagyis, hogy milyen digitális módszerek és eszközök segítik a projekt munkáját. Néhány szótár saját digitális adatbankot hozott létre, a szócikkek feldolgozása és létrehozása is digitális segítséggel történik, ami a publikálásnál is fontos szerepet kap, hiszen a digitális szótárak egyre inkább a klasszikus, nyomtatott szótárak helyébe lépnek. A harmadik fő tartalmi eleme a cikkeknek a nyelvészeti potenciál kérdése: milyen, a nyelvészeti kutatás szempontjából fontos adalékokat szolgáltatnak a projekt során összegyűjtött empirikus, tájnyelvi adatok a lexikális szinten túl? Például hangtani vagy nyelvtani jelenségek kvantitatív vagy kvalitatív elemzését teszik lehetővé.

PHILIPP STÖCKLE cikkében a bajor-osztrák nyelvjárások szótárát mutatja be (WBÖ.), melynek története több mint 100 évre tekint vissza. A projekt érdekessége, hogy eredeti, kezdeti formájában a Magyarországon található német nyelvi szigeteket is tartalmazta volna, mivel ezek akkor az Osztrák–Magyar Monarchia része voltak; és a németországi bajor nyelvjárásokkal is közös szótár készült volna. A múlt század elején kérdőíveket küldtek ki a bajor nyelvterületen az önkéntes gyűjtőknek, többnyire tanároknak, akik a paraszti rétegben kérdezték ki ezeket, jegyezték le kézzel, majd küldték vissza a bécsi központba, mindezt több körben, újabb és újabb kiegészített kérdésekkel. Később (1927–1965) képzett nyelvjáráskutatók is részt vettek a terepmunkában, az adatgyűjtésben, kutatóutak formájában. Emellett folyt az írásos adatok gyűjtése is, jellemzően nyelvjárási disszertációkból, illetve kisebb területek nyelvjárását feldolgozó tájszótárakból vagy történeti írott forrásokból. 1961-ben a német és az osztrák bajor projekt kettévált: világossá volt, hogy külön osztrák bajor tájszótár fog készülni. 1970-ben jelent meg az első kötet (A–Azor), melyet 2015-ig további négy követett (B/P, C, D/T és E). 1993-tól kezdve egy ún. TUSTEP¹-adatbankba vitték be az adatokat, ezt 2014-ben felváltotta egy platformfüggetlen, könnyebben kezelhető XML/TEI formátum². 2020-tól az Elasticsearch nevű keresőmotort használják, amit kimondottan a WBÖ. számára fejlesztettek. Az összetett szavakat, igeikötős ígétet mindig a bázishoz, az alapszóhoz rendelik, és a szótárban is az adott alapszónál (Simplex) tüntetik fel ezeket. Ez az eljárás némileg megnehezíti a szótár használatát, bizonyos gyakorlatot igényel, míg a használó hozzászokik ehhez. 2016 után teljesen új koncepció kidolgozása kezdődött, felhasználóbarátabbá szerették volna tenni a rendszert. A címszavak megállapítása is immár elsősorban a standardnyelvhez igazodik. A szócikkek felépítése is olvasóbaráttá vált: az online, interneten történő megjelenítés előnye például, hogy nem szükséges rövidítéseket alkalmazni, hiszen a helytakarékoság már nem szempont. További előnye a kereszthivatkozások és -kapcsolatok létrehozásának korlátlan lehetősége és egyszerűsége, valamint például lehetőség van az adatolt szó

¹ Tübinger System von Textverarbeitungs-Programmen (szövegfeldolgozó programok tübingeni rendszere)

² A Lexikalisches Informationssystem Österreich (LIÖ) adatbank külső felhasználók számára is hozzáférhető, online elérhető.

származási helyének térképes megjelenítésére is. Felbecsülhetetlen előnye az internetes publikálásnak, hogy bárki, bárhonnán, bármikor hozzáférhet az adatokhoz; vagyis széles közönség számára, hosszú távon megoldott az adatok tárolása és megismertetése. A cikk egy konkrét példán mutatja be a szócikk szerkezetét (lemma, szófaji besorolás, elterjedési terület, hangtani adatok, változatok és jellemzők, nyelvi adatok, etimológia, jelentés(ek), szóképzés [összetett szavak, igekötős igék stb.], szófordulatok). A szócikkek szerkesztéséhez egy Electron³ alapuló Open-Source szoftvert használnak, ami platformokon átívelő, és potenciálisan más szótárprojektek számára is adaptálható a cikk szerzője szerint.

MICHAEL SCHNABEL – MANUEL RAAF – DANIEL SCHWARZ cikke a Bajor szótárral (BWB.) foglalkozik, aminek a története, mint a korábbiakban láttuk, a kezdetekben a bajor-osztrák szótárral összefonódott. A teljes művet (BWB.) 10-12 kötetesre tervezik, 2019-ig ebből három kötet jelent meg, és a nyelvjáráskutatók és a laikusok örömeire majdnem a teljes anyag online, pdf formátumban is elérhető a bwb.badw.de honlapon. A szótár archívuma kb. 7 millió adattal rendelkezik, amit szóbeli és írott forrásokból gyűjtöttek össze. Jelenleg is kb. 350 nyelvjárási beszélő adatközlő segíti a szótárírási munkákat, kérdőívek, szólisták kitöltésével – a szólistákat 1958 óta alkalmazzák gyűjtési eszközként, hiánypótló céllal. Ahol a korábbi gyűjtések nem szolgáltattak adatot, azokat a hiányokat próbálják ezzel a módszerrel pótolni. Ezek szemaszilológiai szempontú kérdőívek, egy-egy nyelvjárási kifejezés jelentésére kérdeznak rá – vagyis jelentésföldrajzi fókuszú –, szemben a korábbi onomasziológiai kérdőívekkel, amelyek egy-egy tárgy nyelvjárási megnevezését kérték az adatközlőktől. Példamondatokat is kérnek az adatközlőktől, ezzel az a céljuk, hogy ne izolált nyelvjárási kifejezéseket nyerjenek, hanem a szó jellemző használatát tudják bemutatni. A szócikkek alfabetikus sorrendben követik egymást a szótárban, de érdekesség, hogy a szókezdő *b-p*, *d-t* és *f-v* betűpárokat egy betűként kezelik, mert a bajor nyelvjárások nem tesznek különbséget a kiejtésükben. Az összetett szavakat és az igekötős igéket, előtagos szerkezeteket – hasonlóan az osztrák bajor szótárhoz – a BWB. is úgy kezeli, hogy az alapszónál tünteti fel. Például a *Haustür* szót nem a *h* betűnél kell keresni, hanem a *Tür* címszó alatt, a *gesund* melléknevet pedig a *-sund* lemma alatt – ez utóbbi laikus használók számára megnehezítheti a szótár használatát. A szócikk szerkezte: lemma, nyelvtani adatok, jelentés(ek) (regiszter, földrajzi elterjedési terület, példaadatok, szófordulatok, néprajzi adatok), etimológia, hangtani, formai adatok, utalás az adatok forrására, utalás a képzett szavakra, összetett szavak és előtagos szerkezetek felsorolása, szerkesztő neve. 2017 óta a kérdőívek online kitöltésére is mód van. 2016 óta a LexHelfer nevű szerkesztői szoftver segíti a BWB. munkáját, azóta csak digitálisan lemmatizálnak. A szótárprojekt primer adatai nyilvánosan lekérdezhetők egy adott linken (<https://lexhelfer.bwb.badw.de/>). Ez a nyelvészek, nyelvjáráskutatók, vagy a nyelvjárások iránt érdeklődő laikusok számára eddig nem látott adatgazdagságot, kényelmes felhasználást és hozzáférést jelent a világ bármely tájáról.

A Frank szótár⁴ (WBF.) Bajorországon belül Ober-, Mittel- és Unterfranken kormányzati kerületek tájnyelvi szókincsét gyűjti és dokumentálja 1933 óta. Nemrégiben eldöntötték, hogy kizárólag online-szótárként fogják publikálni, és a digitalizált formát fogják használni (a teljes archívumot beszkenelték, ez százezernél is több kitöltött kérdőívet jelent).

³ <https://electronjs.org>

⁴ 2012-ig Keleti frank szótár volt az elnevezése.

Érdekeség, hogy a szótár a jelentések megadásánál minden kifejezést egy 4 jegyű számmal jelzett tárgycsoport-besorolással lát el, ezt a gyakorlatot egyébként a Pfalzi és a Dél-Hesseni szótár is követi, és a Svájci tájszótár alkotói is használni tervezik ezt a módszert. Ez megkönnyíti, illetve lehetővé teszi a nyelveken és határokon átívelő onomasziológiai összehasonlításokat. Az adatbevitel 2004 óta excelfájlokba történik. Szerkesztéshez a LexHelfer nevű programot használják, hasonlóan a Bajor és a Bajor sváb szótárhoz. A program automatikusan generálja a szócikkeket, ezt az teszi lehetővé, hogy minden egyes kategória adatait külön-külön viszi be. Az ellenőrzés után a szócikket szabadon elérhetővé teszik az interneten. 2016 óta szabadon betekinhető az adatbank, és a keresési adatok azt bizonyítják, hogy nemcsak a nyelvészek érdeklődnek az adatok iránt, hanem laikusok is gyakran rákeresnek az oldalra; az egyetemi dialektológiai szemináriumok is használják. Az egyes szócikkek egy rövidített internetcímet (rövid URL-t) is kapnak, ami a publikációkban, hivatkozásoknál helyet takarít meg. Az XML kiterjeszhető jelölőnyelv használatával hamarosan az összes bajor szótárprojekt közös online megjelenítése lehetővé válik, a tervek szerint Bayerns Dialekte Online (BDO) néven. Tervben vannak még többek között a vizuális megjelenítésre (térképnézet) és multimédiás tartalmak hozzáadására vonatkozó lépések.

A Bajor Sváb Dialektológiai Információs Rendszer projekt (DIBS) 2017-ben indult Bajor sváb digitális szótárként. Alapja egy olyan adatbank, ami a sváb-alemann szókinccset dokumentálja Bajorországban és teszi az interneten mindenki számára elérhetővé. A projekt előfutára a WERNER KÖNIG által elindított Bajor sváb tájszótár volt, melynek gyűjtési szakasza 1998 és 2006 között tartott. Minden gyűjtött adatot digitális adatbankba vittek be. Nyomtatott produktumként megjelent a 14 kötetes Bajor sváb nyelvatlasz (KÖNIG Hg. 1996–2009. Sprachatlas von Bayerisch-Schwaben [SBS.]) és a Bajor sváb tájszótár (SCHWARZ 2013. Dialektwörterbuch von Bayerisch-Schwaben. Vom Allgäu bis zum Ries). 2017-ben kezdtek a nyelvi adatokból online szócikkeket megalkotni. Kb. 36 000 címszó és nagyjából 300 000 nyelvi adat alkotja az adatbankot, melyek több mint 400 forrásból származnak (irodalmi művektől szólistákon át a laikusok által összeállított szótárakig). Új, nagy kiterjedésű szóbeli lekérdezést nem indítanak, de szócikkírás közben felmerülő vitás vagy nehezen eldönthető, nem egyértelmű kérdésekben megkérdezzük, bevonunk nyelvjárást beszélő személyeket. További, egyelőre még feldolgozatlan, kitöltött kérdőív (kb. 20 000) is bevonásra kerül a későbbiekben, ez plusz 300 000-nél is több nyelvi adatot jelent. A lemmatizálásban nagyrészt a Bajor szótár szabályait követik. Az adatbank jelenleg a MySQL formátumot használja. A digitális feldolgozás lehetővé teszi, hogy folyamatosan továbbírják a szótárt, valamint hálózatok kialakítását is szótáron belül vagy összekapcsolását más szótárprojektekkel. Természetesen hang- és képanyagok folyamatos befogadására is mód nyílik. Az online szótár további előnye, hogy nem csupán címszó alapján lehet keresni benne, hanem például nyelvtani kategóriák, meghatározott régiók vagy jelentések, illetve ezek kombinációi szerint is. A digitális megjelenés részben a szótár merev makro- és mikrostruktúráját is felbontja, fellazítja, magától megoldódik, feleslegessé válik számos struktúrát érintő elvi kérdés. Egy digitális szócikk meghatározott építőközből épül fel (lemmablokk, nyelvtani blokk, jelentésblokk, földrajzi elterjedés, szócsalád, etimológia, irodalmi utalások, szerkesztő megnevezése), melyek sorrendje, elrendezése, megjelenése bármikor tetszőlegesen megváltoztatható. A rövidítések alkalmazása (amely az olvasást egy nyomtatott szótár esetében sokszor megnehezíti) is feleslegessé válik. A valódi dialektológiai információs rendszerre válás a jövő célkitűzése, ez azt jelenti többek között, hogy

különböző médiumok integrálása lehetővé válik, hogy megtörténhet a felhasználó integrálása kutatóként, vagy hogy más (szótár)projektekkel összekapcsolódik a DIBS.

A Svájci német tájszótár Svájc négy nemzeti szótárának egyike. Az ország (német nyelvű részének) alemann nyelvét dokumentálja a késő középkortól napjainkig – így nemcsak tájszótár, hanem késő közép- és kora újfelnémet szótár is egyben; nemcsak szinkrón, hanem diakrón szótár is. Forrásanyaga is két nagy csoportra osztható: egyrészt az 1800 óta gyűjtött nyelvjárási adatok (legfőképp adatközlők által beküldött anyagok, szép- és szakirodalmi kivonatok, kisebb területeket lefedő tájszótárak anyaga), másrészt a régebbi (13. századtól 1799-ig), hivatalos nyelvi források (krónikák, irodalmi művek, oklevelek, jogi, vallási szövegek, naplók stb.). Az első 8 kötet 1881 és 1920 között jelent meg, így a ’mai nyelv’ fogalmát a 19. század második felének és a 20. század kezdetének nyelve jelenti. A korpusz nyitott, így a frissen publikált kötetekben 21. századi források is helyet kapnak. Üdvözlendő fejlemény a szótár életében, hogy 2010 óta online is megjelenik, és szabadon, ingyenesen hozzáférhető a tartalom bárki számára (Schweizerisches Idiotikon digital 2019). A szótár megjelenését az állam, a kantonok és az akadémia finanszírozza. Hasonlóan a többi szótárprojekthez, szakmailag szoros egyetemi kötődése van. A szótárprojekthez kapcsolódik egy nyelvátlasz-projekt, online elérhető színes nyelvjárási térképekkel (Sprachatlas der deutschen Schweiz [SDS.]), helységnév kutatás, kollokációs szótár és történeti frazeológia-projekt is. Jelenleg a 17. kötetten (Z) dolgoznak. A lemmák sorrendje (hasonlóan a Bajor, valamint az Elzászi nyelvjárások szótárához): a tőszótag mássalhangzózóváza szerint vannak a címszavak elrendezve, tehát nem a megszokott ábécésorrendben. Az összetett és előtaggal ellátott szavak az alapszó alatt vannak feltüntetve, így egész szócsaládokat összefüggően, egyben lát az olvasó. A nyomtatási kép szótárra jellemző specialitása a kiejtésből idővel eltűnt hangok – melyek azonban etimológiai szempontból relevánsak – feltüntetése felső indexben. A szócikkek három fő részből állnak: szócikkfej (lemma, kiejtési változatok, fontosabb nyelvtani alakok), szócikktrőrs (jelentés, nyelvi adatok/példák), megjegyzés (utalás más szótárakra, melyekben a szó megtalálható, etimológia). A Svájci német tájszótár szemasiológiai szótár. Rengeteg értékes néprajzi jellegű adatot is találunk benne, és sok példamondatot is, ami miatt korpuszként is használható.

A Badeni szótár története is már 100 éves, gyűjtési tájegysége az egykori Baden Nagyhercegség területe Németország legdélnyugatibb részén. Az első – még néprajzi jellegű – kérdőíveket a 19. század végén küldték ki tanároknak és papoknak, és mivel ezekből kitűnt, hogy nyelvjárási szempontból is érdekes anyagok érkeztek be, ezért a 20. század elejétől kimondottan a tájszótár számára gyűjtöttek alemann és frank nyelvjárási anyagot. A Freiburgi Egyetemen kap helyet a projekt, és a kezdetektől fogva egy ember dolgozik benne főállásban, a munkáját jelenleg rész munkaidős foglalkoztatottak és önkéntesek segítik. A kedvezőtlen személyi feltételek lassítják a szótár megjelenését. A szótár első sorban az élő nyelvjárási kifejezéseket gyűjti (már 125 éve!), kevéssé használ írott történelmi forrásokat. Feldolgoz viszont tudományos dolgozatokat és nyelvjárási irodalmat. Ezekből a forrásokból megközelítőleg 2 millió szócédula készült. Jelenleg az 5., egyben utolsó kötetten dolgoznak. Ehhez a szócédulákat digitalizálják, egy online adatbankba viszik fel. A címszavak ábécérendben követik egymást, a címszó a standard német nyelvi formában szerepel (ellentétben például a Svájci szótárral). A felnémet szótárakhoz hasonlóan a *b/p*, *d/t* és *f/v* szókezdő hangokat egyként kezelik, mivel ezek nehezen különböztethetők meg egymástól kiejtésükben. A mikrostruktúrában a címszó után következnek a kiejtésbeli változatok

földrajzi helynévmegjelöléssel. A nyelvtani adatok után következik a szócikktörzs: a jelentések leírása, az etimológia (általában a középfelemet alak) és az utalások a szóösszetételekre, más szócikkekre szótáron belül. Legvégül a rokon tájszótárakra való utalásokat találjuk.

A Hessen-nassauai szótár (HNWb.) vizsgálati területe központi helyen helyezkedik el Németországban, így több nyelvjárás határterületét is érinti, de főképpen a hesseni nyelvjárások (1912 és 1934 közötti) szókincsét dokumentálja. 1911-ben indult az elsődlegesen szinkrón irányultságú szótár, forrásai között az önkéntes adatszolgáltatás és direkt lekérdezések mellett a szak- és szépirodalom, valamint 1800 utáni történelmi források is szerepelnek; ez kb. 350 000 szócédulát jelent. A kérdőíves célzott lekérdezések eredményeként 150 szóföldrajzi térkép is készült. A szócikkek felépítésében arra törekedtek, hogy az laikusok számára is érthető legyen, a címszó – az alfabetikus sorrendnek köszönhetően – könnyen megtalálható legyen. A szócikkek felépítése: lemma, nyelvtani adatok, jelentés(ek), példák/példamondatok, esetleg ábrák, majd filológiai adatok: adatolt nyelvjárási formák, elterjedési területük, etimológia és utalások más szótárakra.

A Vesztfáliai szótár (WWb.) Westfalen-Lippe és Észak-Hessen alnémet nyelvjárásának szókincsét dokumentálja. Az 5 kötetes szótár – az utolsó kötet 2021-ben fog megjelenni – kb. 100 000 szócikket tartalmaz. Ezen túl megjelentetnek még egy kiegészítő kötetet és egy hangtani nyelvi atlaszt is. Hasonlóan régre nyúlik a története az előbbieken tárgyalt szótárakhoz hasonlóan: 1922-ben küldték szét az első, 500 kérdésből álló kérdőíveket. Archivumában 1,5 millió szócédula található; az adatok adatközlőktől származnak – részben írásban beküldött adatok, részben terepmunka keretében kutatók által feljegyzett adatok – és szótárakból nyert adatok. 1994-ben lezárult az adatfelvétel. Jelenleg egy főállású munkatárs dolgozik a projektben, munkáját gyakornokok segítik. A címszavakat nyelvtörténeti szempontok alapján állapítják meg, olyan alakra vezetnek vissza a nyelvjárási szavakat, szóvariánsokat, amelyből azok levezethetők. Makrostruktúráját illetően a szótár a részleges ábcérendet követi (a szócsalódokat bokrosítva tünteti fel), ez a keresésben nehézségeket okozhat. A speciális karaktereket a WWb.-szótár nem az Unicode segítségével jeleníti meg, hanem a Corel-Draw szoftverrel rajzolják, majd egy kóddal látják el. A szócédulák digitalizálása és interneten elérhetővé tétele tervben van.

Az Alsószász szótár Alsó-Szászország és Bréma tartományok alnémet nyelvjárásainak betűrendes jelentésszótára, alapítása 1934-re nyúlik vissza. Archivumok indirekt kérdőíves lekérdezővel gyűjtött anyagból (több mint 2 200 településről, kb. 40 000 címszó) és szócédulaarchívumból (kb. 2,5 millió cédula; helyi tájszótárak anyaga, irodalmi művekből nyert adatok stb.) áll. 2018-ig 9 kötet készült el nyomtatásban. A szótár munkáját tudományos tanácsadó testület segíti, és három szerkesztő, valamint két tudományos segédmunkatárs végzi. A szócikkfelépítés: lemma, nyelvtani adatok, jelentés(ek), elterjedtség/gyakorosság, példák, utalások. A szócikkeket alkalomadtán térképek és ábrák is kiegészíthetik. A szótár kizárólag nyomtatásban jelenik meg, digitális megjelenését korlátozott személyi és pénzügyi okokból nem is tervezik, így az interneten sem várható a közzététel.

A Közép-elbai tájszótár vizsgálati területének központjában Magdeburg városa található (Szász-Anhalt tartomány) – a munkaterületen alnémet és kelet-közép-német nyelvjárások is találhatóak. Ez nehézségeket okoz a címszavak meghatározásában. A szemasiológiai szótár története az 1930-as évekre nyúlik vissza, ebben az időszakban küldtek ki először (főleg onomasziológiai irányultságú) kérdőíveket kitöltésre önkénteseknek. Laikusok által beküldött szógyűjtemények is gazdagítják az archívumot (kb. 250 000 szócédula és 1 millió

fölötti nyelvi adat). A digitalizálást el sem kezdték, és nem is tervezik. Történelmi okok miatt csak 1992-ben indult újra a tájszótárprojekt. 2002-ben (H–O) és 2008-ban (A–G) jelent meg két kötete, ezután finanszírozási nehézségek léptek fel. Egy harmadik, záró kötetet terveznek még kiadni, de a megjelenése bizonytalan. A két már megjelent kötetet be is szkennelték, ezek pdf-formátumban rendelkezésre állnak, tervezik az online megjelentetésüket oly módon, hogy az adatbázisban kereshetők is legyenek az egyes tartalmak. Létezik egy adatbankja is a projektnek, amiben a címszavak szerepelnek a jelentésekkel. Szócikkfelépítés: címszó, nyelvtani adatok, jelentés(ek), elterjedtség/gyakoriság, példák/példamondatok, értelmező leírások (pl. kapcsolódó népszokások, mezőgazdasági eszközök használata), szinonimák (esetenként a szavak elterjedési területét megjelenítő onomasziológiai térképek), a címszó nyelvjárási hangalaki változatai, etimológiai adatok (fakultatív).

A Pomerániai szótár az egykori porosz tartomány 20. századi alnémet szókincsét dokumentálja két kötetben. Története az 1925-ös alapításig nyúlik vissza. A második világháború után vizsgálati területének jelentős részét elcsatolták Németországtól, ez meglehetősen nehézségeket okozott az adatgyűjtésben. Az 1960-as évekre már 1 millió adatkédula alkotta az archívumot, ez napjainkra 1,2 millióra gyarapodott. Húsz év kényszerszünet után az újraegyesítést követő években indulhatott újra a munka, az első kötet (A–K) szerkesztése 2007-ben zárult le, a második kötetet 2025-ben fejezik be a tervek szerint. Szócikkfelépítésében a már korábban leírtakhoz nagyon hasonlít. A szemasziológiai tájszótár címszavai ábécérendben sorakoznak. A kötetek hang-, szóföldrajzi és nyelvtani térképeket is tartalmaznak. Digitalizálási terveik nincsenek, a szerkesztők jelenleg a Microsoft Office Word programját használják.

A Szudétanémet szótár Gießen központtal Csehország, Morvaország és Szilézia német nyelvjárásait dokumentálja az 1945–46 körüli állapotukban. 2018-ban jelentették meg az 5. kötetet (H, I, J). 2,6 millió adatkédula képezi az archívumot. Egységes szudétanémet nyelvjárás nem létezik, a területen öt különböző nyelvjárást beszéltek: ez a tény a szócikkírásban meglehetősen nehézségeket jelent. A címszavakat a Szudétanémet szótár ábécérendben közli.

A Magyarországi német nyelvjárások szótárának (WUM.) célja a jelenlegi Magyarország területén beszélt közép- és felnémet nyelvjárások dokumentálása. A cikket KNIPF-KOMLÓSI ERZSÉBET, az ELTE BTK professzora és MÜLLER MÁRTA intézetigazgató-helyettes jegyzi. HUTTERER az 1960-as években három kötetesre tervezte a szótárt, az egyes köteteket az egyes települési területeknek szentelve. A tényleges munka 2010 és 2015 között indulhatott el Budapesten, az ELTE BTK-n, egy OTKA pályázatnak köszönhetően. A szinkron jelentésszótár korpuszát a nyelvi sziget mezőgazdasági-kézműipari szókincse jelenti. A 18. századi betelepítéseknek köszönhetően – a nyelvi és kulturális kiegyenlítődési folyamatok után – a területen a következő keverékn nyelvjárások alakultak ki: kelet-dunai bajor, bajor frank, frank, hesseni, pfalzi, fuldai, keleti frank és sváb. Északnyugat-Magyarország német nyelvjárásai – melyek nem a török kor utáni telepítések során alakultak ki, hanem korábban – a következők: keleti közép-bajor, kelet-dunai bajor, stájer délbajor. A 12. századi eredetű nagybörzsönyi nyelvi szigettel együtt a korábbiakban felsorolt területek szókincse mind a WUM. korpuszának részét képezi. A szótár határai nem (táj)nyelvi természetűek, hanem egy politikai képződmény képezi a vizsgált területet, határa az államhatár. A német tájnyelv magyarországi leépülése, használatának beszűkülése miatt a szótár fontos szerepet tölt be a nemzetiségi identitás fenntartásában, illetve kialakításában. A standard német címszavak ábécérendben követik egymást a szemasziológiai szótár koncepciója szerint, ez megkönnyíti a használatot

és a keresést. A gyűjtés és az adatbank feltöltése még nem zárult le. A mikrostruktúrát illetően a lemmát nyelvtani adatok, majd a jelentés(ek) megadása követi, legalább egy példával illusztrálva, a földrajzi helyet is feltüntetve, ahonnan az adat származik. Opcionálisan megadhatók a szócikkben még a nyelvtani alakok, frazeologizmus(ok), etimológiai, néprajzi adatok, szinonimák és végül a magyar nyelvi megfelelő(k). A szócikkek szükség esetén ábrákat is tartalmazhatnak. A magyarországi három nagy német nyelvjárási terület mindegyike képviselteti magát a WUM.-ban: először mindig az A jelű terület (Dunántúli-középhegység, budapesti agglomeráció, Dunakanyar, Balaton-felvidék), majd a B jelű (Baranya, Somogy, Tolna, Bácska), végül a C jelű terület (Nyugat-Magyarország, Sopron, Kőszeg és Szentgotthárd és a környező területek) adatai következnek. Az adatokat direkt és indirekt lekérdezésekből nyerik, de kivonatok szak- és szépirodalmi és tudományos műveket, laikusok által összeállított szótárakat, privát gyűjtéseket és történelmi forrásokat is. A WUM. jelszóval védett, jól kereshető adatbankja több mint 12 ezer címszóleírást tartalmaz. 2017-ig 700 próbaszó cikk született (Word formátumban), a szükséges anyagi támogatás elnyerése esetén folytatódna az anyagok publikálása nyomtatott, majd online formában is. Az eddigi munkatársak az egyéb egyetemi oktatói-kutatói tevékenységük mellett végezték/végzik a szótár szerkesztési munkálatait elhivatottságuk és a cél jelentősége okán. De a WUM.-nak nagy szüksége lenne folyamatos anyagi támogatásra, mert az alapokat (koncepció, adatbank) már megalkották, de az országos lekérdezés elindítása és a digitális publikálási felületre való áttérés informatikai háttér és munkaerő biztosítását kívánja. A tájszótárak munkásságát egységben érdemes szemlélni: a WUM. ebből a szempontból nemcsak egy nyelvjárásziget-szótár, hanem egyrészt kiegészíti a nagy területű német tájszótárakat, másrészt kiegészíti a regionális tájszótárakat (SSWB., NSSWB., Banater Wb.), harmadrészt a magyar szókészleti etimológiai kutatásokhoz is hozzá tud járulni. (A kérdéshez lásd még KNIPF-KOMLÓSI-MÜLLER 2016, 2017.)

Az Erdélyi szász szótár (SSWB.) 243 település középfrank nyelvjárását írja le (hasonló nyelvjárást beszélnek Trier, Köln környékén és Luxemburgban). A nyugati frank eredeti nyelvjáráshoz később kelet-középnémet és felnémet rétegek adódtak. A Habsburg Monarchia ideje alatt az osztrák köznyelv befolyása is érezhető volt. A vizsgált terület két jól elhatárolható részre, egy északi és egy déli részre tagolódik. Településenként eltérőek lehetnek a nyelvjárások, főleg a magánhangzó-variációk száma magas. A szótár különlegessége, hogy történelmi anyagokat (13–19. század) is feldolgoz. Az archívum kb. 1 millió adatcédulából áll: önkéntes gyűjtők, tudósok anyagaiból, 1935 és 1942 között szétküldött kérdőívekre beküldött válaszokból, az 1960-as években a szótárteam direkt módon terepen gyűjtött adataiból és szépirodalmi művek kivonatolásából. Eddig 10 kötet jelent meg, az utolsó kötet az S betűig jutott (S–Schenkwein)⁵. 30 különleges jelet használnak a szótár szerkesztői, melyek nem igazodnak a nemzetközi fonetikai jelekhez, hanem saját fejlesztésű jelek. A címszavakat – amennyiben lehetséges –, standard német formában közlik, ábécérendben. Ezután következik a szócikkben a nagyszabedű, majd a beszercei hangalak, utána a nyelvtani információk, aztán a jelentés(ek), és szinonimák, majd a szóösszetételek. Az idézett példák származási helyét pontosan jelzik. Az etimológiai adatokat csak abban az esetben tüntetik fel, ha szó nem egyértelműen azonosítható egy standard német szóval, vagy ha másik nyelvből származó jövevényszó. A szócikkvégi utalások

⁵ Időközben a 11. kötet is megjelent (<https://www.hermannstaedter.ro/2020/10/von-schentzel-bis-schnappzagelechen>).

között megtaláljuk a más szótárak (pl. Grimm: DWb., illetve német tájszótárak) szócikkére történő utalásokat. A szótár nemcsak az erdélyi szászok nyelvét, hanem szakásvilágát is dokumentálja. Olyan nyelvtörténeti érdekességeket, archaizmusokat is megőriz és feltár, melyek a mai német nyelvterületen már nem találhatók meg.

Az ismertetett tanulmányokból kitűnik, hogy vannak egészen fiatal tájszótárprojektek, és vannak, amelyek már több, mint 100 éves múlttal rendelkeznek, amelyek első kötetei még a 19. században jelentek meg. Vannak tájszótárprojektek, melyek egy nagyjából egységes nyelvjárási terület szókincsét írják le, és vannak olyanok, melyek a nagy szótárprojektek által le nem fedett területek szókincsét dokumentálják, így óhatatlanul a vegyes nyelvjárási terület által felvetett problémákkal szembesülnek. Tendencia, hogy napjainkban majd minden projekt keresi a helyét az online térben, egyrészt, hogy a felhasználók minél könnyebben és kényelmesebben elérjék őket, másrészt, mert több projekt is hangsúlyozza a nyitást a kutatók szűk körétől a társadalom szélesebb rétegei, az érdeklődő laikusok felé. Az online felületek kinyitják a szótárak megjelenési és felhasználási lehetőségeit is, például korlátlan számban csatolhatók képek, videók, hangfájlok, a lekérdezés és a kereshetőség számtalan új értelmezési lehetőséget kínál a nyelvi adatok elemzésében, és a hálózatosodás – más projektekkel való összekapcsolódás – is megvalósítható és könnyen kezelhetővé válik. A tanulmányok szerzői hangsúlyozzák, hogy ilyen nagyszabású vállalkozásokat a megfelelő anyagi háttér biztosítása nélkül szinte lehetetlen felvállalni. Kívánatos lenne, hogy a Magyarországi német nyelvjárások szótára is megtalálja a mecénását, hogy a szerkesztői csoport tervezett céljai, és végül a szótár megjelenése a közeli jövőben megvalósulhasson.

Hivatkozott irodalom

- Grimm: DWb. = JAKOB GRIMM – WILHELM GRIMM, *Deutsches Wörterbuch*. 16 Bde. plus Quellenverzeichnis = 33 Teile. Hg. v. der Preußischen [später: Deutschen] Akademie der Wissenschaften zu Berlin [später: Akademie der Wissenschaften der DDR. (Abgeschlossene Originalausgabe)]. Fotomechanischer Nachdruck der Erstausgab. Leipzig/Leipzig–Stuttgart. 1854–1971.
- KNIPF-KOMLÓSI, ELISABETH – MÜLLER, MÁRTA 2016. Traditionen der Bedeutungserläuterungen, ihrer Glossierung und Markierung in den deutschsprachigen diatopischen Dialektwörterbüchern und im Wörterbuch der Ungarndeutschen Mundarten (WUM). *Acta Universitatis Carolinae Philologica* 4: 75–104.
- KNIPF-KOMLÓSI, ELISABETH – MÜLLER, MÁRTA 2017. „Ein unermäßliches Land von Begrien“: sichtbar gewordene Wörter der Ungarndeutschen. In: CHRISTOPH, MAUERER szerk., *Mehrsprachigkeit in Mittel-, Ost- und Südosteuropa. Gewachsene historische Vielfalt oder belastendes Erbe der Vergangenheit*. Verlag Friedrich Pustet, Regensburg. 138–152.
- KÖNIG, WERNER Hg. 1996–2009. *Sprachatlas von Bayerisch-Schwaben*. 14 Bände. Winter, Heidelberg. (SBS.)
- SCHWARZ, BRIGITTE 2013. *Dialektwörterbuch von Bayerisch-Schwaben. Vom Allgäu bis zum Ries*. Wißner, Augsburg.
- Schweizerisches Idiotikon digital*. <https://www.idiotikon.ch/woerterbuch/idiotikon-digital> (2021. 01. 23.)
- Sprachatlas der deutschen Schweiz* (SDS.) <https://sprachatlas.ch> (2021. 01. 23.)

MÁRKUS ÉVA

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Pusztay János, Még mindig „ugor-török háború”

Fejezetek a magyar nyelvhasználat történetéből

Nap Kiadó, Budapest, 2020. 230 oldal

Az elmúlt bő egy évtizedben több különféle jellegű, tudományos ismeretterjesztő munka jelent meg a nyelvrokonságról, az összehasonlító nyelvészetéről, a finnugor összehasonlító nyelvészet történetéről. Ez az értelmezésben mindenesetre kétarcú jelenség. Örömteli, hogy a nagyközönség műfajában, felépítésében, jellegében meg stílusában ennyire sokféle forráshoz jutott hozzá ilyen rövid időn belül. Külön tiszteletre méltó, hogy a tudósok közössége tesz azért, hogy naprakész és hiteles tudást adjon át a szakmán kívülieknek. Másrészt bizonyára érthető, hogy mindez egyszerre elgondolkodtató és sajnálatra méltó – sőt egy tudós számára némileg kiábrándító is –, hiszen úgy tűnik, hogy mindebből szinte semmi sem jut el oda, ahova kellene, az üzenet nem ér célba, nincs a szavaknak foganatja. A tudományellenesség pedig egyre inkább terjedő jelenség a nyelvtörténet, azon belül is az összehasonlító nyelvészet és nyelvrokonság tényeivel szemben. A munkát mindig újra kell kezdeni, mert mintha nem lenne mire építeni.

Az ismertető kötet a második, bővített kiadása a szerző 1977-ben, a Magvető Kiadó Gyorsuló idő sorozatában Az „ugor-török háború” után címmel megjelent könyvének. PUSZTAY JÁNOS az első kiadás megjelenése után sem hagyott fel a tudományos ismeretterjesztéssel. 2013 áprilisától havonta jelent meg cikke az e-nyelv magazin online felületén *Levelek a Borostyánkő útról* címen. A sorozat a 88. levéllel 2020. augusztus elsején zárult.

Az első kiadás a bizonyos társadalmi körökben feltételezett sumér–magyar nyelvrokonságot helyezte középpontba, de emellett természetesen számba vett több más „vágyott” nyelvrokonságot is. A tartalomjegyzékek szinte megegyeznek a kötetekben, de az új súlypont miatt négy további fejezettel bővült a második kiadás. A Magyar-török összehasonlítás [sic]¹ című új fejezet két alfejezettel alkotja az újdonságot: Mit látunk ebből az összehasonlításból? és A hun kérdésről. Emellett a *Nyelvünk finnugorsága* nevű szakaszt toldotta meg a szerző a *További finnugor elemek a magyarban* című alfejezettel.

A felszíni egyezés ellenére azonban több fejezet is átalakult. Az elsőt (A nyelvhasználat hőskora, 9–16) a ZSIRAI által elterjesztett vélekedést módosította a szerző annak köszönhetően, hogy KLIMA LÁSZLÓ SPOLÁRNÉ IMREH RÉKA közreműködésével² felmentette az egyébként kiváló filológust, HORVÁT ISTVÁNT a neki tulajdonított nyelvtörténetileg képtelen névmagyarzatok vádjá alól. Az Ithakától a felkelő nap országáig című fejezet (17–27) a japán–magyar nyelvrokonság ötletével foglalkozik. Az első kiadás óta e kérdésben

¹ A második kiadás az újabban egyre erősödő török–magyar nyelvrokonság ellen kíván szólni. Az új kötet elviselt volna még komolyabb kiadói olvasószerkesztést; különösen zavaró a kiskötőjel (-) és a nagykötőjel (–) ingadozása; a hasonló grafémák a nyomdai tördelés során a modern programok használata ellenére is keveredhetnek. A kötetből való idézés során ezeket a továbbiakban a megfelelő alakban használok.

² A kötetben megjelenése óta nyilvánossá lettek a pontos helyek: <https://www.nyest.hu/renhirek/magyarok-a-paradicsomban>, <https://www.nyest.hu/renhirek/szotekereszeti-agybukfenc>, <https://www.nyest.hu/renhirek/jafet-magog-es-magyarok-mindenhol> (utolsó letöltés: 2021. 04. 09.)

KAZÁR LAJOS végzett módszeres kutatást, eredményei azonban jelenleg a nyelvrokonság helyett az eurázsiai térség interetnikus viszonyai folytán az uráli alapnyelv távolabbi kapcsolatainak kontextusába illeszthetők – írja PUSZTAY (183) a kérdésre visszatérően.

A harmadik fejezetben (A nyelvhasználat a politika uszályában, 28–30) a bekezdések sorrendje változott meg. A korábbi mű a sumér–magyar viszony tisztázását helyezte középpontba, a második kiadásban A sumér áfium ellen való orvosság című szakasz (31–57) jelentős része érintetlenül maradt. A végén találunk csak bővítményeket: Simo Parpola finn assziológusnak a sumér–finn nyelvrokonságra vonatkozó elképzeléseinek kritikáját.

A következő három fejezet (A latin–magyar nyelvrokonság, 58–70; A szavak egybeesésének okairól 71–80; Az összehasonlító nyelvészet játékszabályairól, 81–85) változatlan formában van jelen a második kiadásban. Újabb kiegészítéssel zárul Az ugor–török háború című fejezet (86–99), melyben PUSZTAY megerősíti a szamojéd nyelvek rövidebb alakjai és a finnugor alapnyelv kétszótagú töveinek összevetése alapján alkotott korábbi véleményét. Ez a BUDENZ óta megkérdőjelezhetetlenné vált tézis ellen szól, mely szerint az alapnyelvre rekonstruált jelentéshordozó szavak kettő vagy három szótagúak lehettek. PUSZTAY szerint azonban a természetes nyelvek szabálytalanabbak voltak és a lekopások szabályszerűsége miatt ez az alaptétel átgondolandó.

Ezt a fejezetet követik az újak: Magyar–török összehasonlítás (100–124), Mit látunk ebből az összehasonlításból? (125–129) és A hun kérdésről (130–132) címűek. Az első új fejezet a magyar–török nyelvrokonság hitének történetét vázolja fel, majd a török nyelveket rendszerezi, és ezután az oszmán–török, a tatár, a kirgiz, az üzbég, a kazah, az ujjur, a csuvas és a jakut nyelv néhány alaktani elemét és alapszókincsét veti össze a magyarral. Az összevetések 20 oldalon keresztül követik egymást (104–124), de kiértékelésük a következő fejezetben olvasható. Itt viszont két, némileg ellentmondásos véleményt is olvashatunk, amelyek megítélésem szerint további magyarázatot igényeltek volna. Ezért most némileg hosszabban járom körbe az érintett szöveghelyet, mert úgy vélem, efféle kiértékelés ilyen jellegű kötetekben könnyen visszajára fordíthatják a szerzői szándékokat.

Az egyik a szerző kellően súlyozott megállapítása: „A nyelvtani rendszerben talált csekély számú egyezés lehet a véletlen (például a múlt idő *-t* jele), lehet kvázi-univerzális (például az igeragozásban az egyes szám első személyének az *-m* ragja és annak eredete), az összetett múlt idő kifejezése pedig a magyar nyelv fejlődése szempontjából viszonylag kései kapcsolatok következménye.” (128). Majd PUSZTAY idézi SÁNDOR KLÁRA véleményét: „A magyar nyelven hagyott török nyelvi lenyomat egyértelműen azt mutatja, hogy a magyarok nyelvcsereje egy-két generáción belül elkezdődött volna – vagy talán egy részüknél már el is kezdődött –, ha politikailag nem szakadnak ki abból a török kulturális környezetből, amely ezt a hatást gyakorolta rájuk.” (129). Ezt az utolsó állítást túlzónak, de legfőképp egyértelmű adatok hiányában bebizonyíthatatlannak érzem.

A jövevényszavak száma intenzív kapcsolatra utal, de a nyelvtani egyezések hiánya elgondolkodtató. Természetesen nem becsülhető alá a néhány szintaktikai jelenség hasonlósága, de ezek elemkészlete és megvalósulása közti különbség nem enged következtetni a kontaktus erősségének mértékére. Elég, ha csak a latin nyelv hatását nézzük: számos latin jövevényszó található nyelvünkben, a nyelvújítás előtti középmagyar irodalmi stílus kifejezetten előszeretettel használt latin szavakat, sőt még latin eredetű képzőink (pl. *-ista*) is vannak – ugyanakkor török eredetűről nem tudok. Egyes mondattani sajátosságok (pl. szórend), sőt az igék mód- és időrendszerére is hatással lehetett a latin

mintá. A korabeli műveltségi viszonyok ismerete ellenére sem vizionálható latin–magyar nyelvcsere. Úgy vélem, az ótörök nyelvek ősmagyarra gyakorolt – akárcsak az önálló magyar belső változásokat tipológiailag megerősítő – nyelv(tan)i hatása (l. WOT. 2: 1135) mögött is inkább hasonló műveltségi, kulturális, „civilizációs” okok állhatnak (vö. CSÁJI 2007). Így talán a hatás mértéke is összevethető, ezért a teljes népességet érintő nyelvcsereének feltételezését túlzásnak tartom.

Kiütközik SÁNDOR KLÁRA véleményének sarkossága akkor is, ha szembesítjük a szintén turkológus LIGETI LAJOSnak az ótörök mondattani hatásról írt álláspontjával: „[ilyen] hatással csak tartós együttélés következményeképpen számolhatunk. A török esetében erről szó aligha lehet. A török–magyar nyelvi együttélés időtartama nem volt elegendő ahhoz, hogy döntően befolyásolja a magyar nyelv szerkezetét. A feltehető hatás is csak mulékony lehetett [...]” (LIGETI 1986: 192).

A hun kérdésről című fejezetben az újabban erősödő hun–magyar nyelvrokonság kérdésével kapcsolatban a szerző – helyeselhető módon – óvatosságra int. A hunok nyelvről való tudás hiányosságai miatt (is) a nyelvrokonság nem bizonyítható.

A következő rész (Nyelvünk finnugorsága, 133–163) számos helyen bővült, amely azt is eredményezte, hogy e fejezet egy alfejezettel egészült ki. A fejezet bővítései: rövid értekezés a duális jelenségről és jelöléséről (147–152), a finn töremszerről egy bekezdés (155), a kétféle igeragozási paradigma egybevetése (157–160), valamint kiegészítés az időrendszerrel (161–162) és a névszói állítmányról (163–164). Az új alfejezet tartalma jellemzően megvan az első kiadásban is, de néhány ponton bővebb. Ilyen rész a konnektivitást kifejező kongruenciáról szóló szakasz (169), illetve a fejezetet záró eredet szerinti szóstatisztika (172–173).

A Távolabbi nyelvi kapcsolatok lehetőségei (174–186) című fejezet jelentős átdolgozáson esett át. Itt foglalja össze röviden a szerző az e területen végzett korábbi kutatásait. Sajnos az első kiadás ábrái itt hiányoznak, szerintem néhány informatív ábra a feltételezett érintkezésben lévő nyelvek elhelyezkedéséről vagy a kontaktusok irányáról, egy-egy fontosabb nyelvtani elemnek a különböző nyelvek közötti összehasonlításáról az olvasó hasznára vált volna.

Az utolsó fejezet, Az uráli összehasonlító nyelvtudomány rövid története (187–218) a címével ellentétben a kötet leghosszabb fejezete. A második kiadásban a II. világháború utáni történeti áttekintés jelentős átdolgozást mutat, szerencsére immár vörös farkaktól mentes. Sajnos a fejezet a záró szakaszával némi keserűséget hagy maga után: véleményem szerint a tudományos nézeteltérésből eredő ellentmondásokat nem lett volna szabad beemlíteni a tudományos ismeretterjesztő kötetekbe. A vitákat inkább tudományos terepen kell folytatni, nem a laikus közönség előtt. Ez csak egy újabb – véleményem szerint felesleges – frontot nyitott meg. Így a Még mindig ugor–török háború című kötet „belső” harcokat idéző, védekező pozíciójú zárása a nyelvrokonság tudománytalan nézeteivel folytatott küzdelem közepette csak tovább tetézi a sziszifuszi munka nehézségeit.

Hivatkozott irodalom

CSÁJI LÁSZLÓ KOPPÁNY 2007. *A sztyeppe civilizáció és a magyarság*. Cédrus Művészeti Alapítvány – Napkút Kiadó, Budapest.

LIGETI LAJOS 1986. *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

WOT. = *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian*. RÓNA-TAS ANDRÁS – BERTA ÁRPÁD. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden. 2011.

NÉMETH DÁNIEL

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

MKI Magyarológiai Intézet

Dér Csilla Ilona, *Diskurzusjelölők és társulásaik a magyar nyelvben*

Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2020. 234 lap

A diskurzusjelölők kutatását pragmatikai gyakorlatozóterepnek is szokás tekinteni (BORDERÍA 2008: 1354, idézi FURKÓ 2013: 158), ugyanis számos problémát felvet e funkcionális szóosztály tanulmányozása. Kérdéses a létrejöttük (grammatikalizáció-e vagy sem), a szövegek összetartásában betöltött szerepük (a kohézióhoz, a koherenciához, netán mindkettőhöz járulnak-e hozzá), vita van a jelentésük körül (konceptuális/procedurális, milyen a viszonyuk az igazságfeltételeességhez), szerteágazóak a funkcióköreik (SCHIFFRIN-nél [1987] például textuális/interperszonális/attitűdjelölő, míg CRIBLE-nél [2018] ideációs/retorikai/szekvenciális/interperszonális), problémás a multifunkcionalitásuk (nem csupán sokféle funkcióval bírnak, hanem egy konkrét használatban is többféle szerepük lehet), valamint kevésbé vizsgált a szövegtípus-függőségük, illetve -függetlenségük (l. SCHIRM 2021). DÉR CSILLA ILONA monográfiája e problémák mindegyikét érinti, s a diskurzus- és társalgáselemzés, a variációs pragmatika és a korpusznyelvészet elméleti keretét felhasználva igyekszik választ is adni a fenti kérdésekre szinkron és diakron elemzések, valamint kérdőíves vizsgálatok eredményeit felhasználva.

A kötet ahhoz az irányvonalhoz csatlakozik, amely szerint a diskurzusjelölők pragmatikai és szemantikai viszonyokat egyaránt jelölhetnek, azaz mind a diskurzus kohéziójához, mind a koherenciájához hozzájárulnak. A diskurzusjelölők szerepeinek a leírásához a szerző SCHIFFRIN (1987) klasszikus osztályozását szem előtt tartva CRIBLE (2018) műfajfüggetlen annotációs modelljét, valamint GONZÁLEZ (2004) narratívumok alapján felállított jelölőrendszerét ötvözi. Így a formailag széttartó, multifunkcionális, a keletkezőfélben lévő, illetve nehezen körülírható diskurzusjelölők funkciói is megragadhatókká válnak.

A kötet az elméleti alapvetéseket tartalmazó bevezető fejezet (9–31) után három nagy témát dolgoz fel: a stigmatizált, az oralításban gyakori diskurzusjelölőket (*hát, így, ilyen*) és társulásaikat (*de hát, és hát, meg hát, hát mondjuk*), az ellentétes diskurzusjelölő-társulásokat (*de viszont, de mégis/mégsem, azonban mégis, ugyanakkor viszont*), valamint a véleményjelölőket (*szerintem, azt hiszem ~ asszem*). A szerző mindhárom diskurzusjelölői csoport esetén az MNSZ2 anyagára és a BEA-adatbázisra épülő szinkron korpuszelemzéssel tárja fel az elemek pozícióit, funkcióit, műfajbeli megoszlásait, emellett az ellentétes diskurzusjelölő-társulásoknál és a véleményjelölőknél még a TMK-ra, az MTSZ-ra, illetve célzott keresésekre építve diakron korpuszvizsgálatot is végez. Az általa használt nagy adatbázisok jó lehetőséget kínálnak a diskurzusjelölők műfaji jellegzetességeinek

a megismerésére. Ám a pragmatikai szemléletű diskurzusjelölő-kutatás összetett módszertanának megfelelően DÉR nem kizárólagosan a korpuszokat és a saját introspekcióját használja fel a diskurzusjelölők feltérképezéséhez, hanem kérdőíves vizsgálatok adatait is bevonja az ellentétes társulásoknál és a véleményjelölőknél.

A Stigmatizált, gyakori diskurzusjelölők a magyarban című fejezet a töltelékszónak csúfolt, illetve (még) bizonytalan státuszú, a beszélt nyelvben gyakori elemekről szól: a *hát*-ról, az *így*-ről és az *ilyen*-ről. A *hát* választását a stigmatizáltsága mellett extrém multifunkcionalitása, illetve leírásának ellentmondásossága is motiválta. DÉR azonban a korábbi irodalmakból leszűrt 12 *hát* funkciót (következtetés, összegzés, mondandó indítása és folytatása, mondandótól való eltérés, nyomósítás, tompítás, ellentét jelölése, saját vélemény kifejezése, érzelmi többlettartalom, magyarázkodás, evidencia, megakadás) meggyőzően illeszti GONZÁLEZ (2004), illetve CRIBLE (2018) rendszerezéséhez. A diskurzusjelölők kutatói gyakran kerülnek szembe azzal a kritikával, hogy az általuk az egyes elemekhez társított funkciók parttalanok. A *hát* funkcióival kapcsolatban a legtöbb vizsgálatot eddig e sorok szerzője végezte (vö. SCHIRM 2021), aki maga is gyakran szembesült a funkciók megadásának problematikusságával. DÉR sikeresen „megvédi” a *hát*, s vele együtt a többi diskurzusjelölő funkcióit, s hangsúlyozza, hogy azok nem jelentésmegadások, hanem funkció-rendszerezések, s a számukat csak több funkció összevonásával lehetne csökkenteni, ám abban az esetben épp a specifikus funkciók oldódnának föl.

A *hát* nem csupán az egyik leggyakoribb diskurzusjelölője a beszélt nyelvnek, hanem igen szeret társulni is, amit az is jól mutat, hogy a BEA-korpuszban az összes *hát*-előfordulás több mint fele társulás (*de hát, és hát, hát igen, meg hát, illetve hát, jó hát, hát hogy, hát azért, hát mondjuk, vagy hát*). S míg önmagában kezdő pozícióban domináns a *hát*, addig a társulásokban jellemzően második elemként fordul elő.

Nemi különbséget sem a *hát*, sem az *így*, sem az *ilyen* esetén nem talált a szerző, ám az életkort nézve már nem viselkedett egységesen a három elem: a *hát* elterjedtsége nagyon enyhén nőtt a korról, míg az *így* és az *ilyen* használata jelentősen csökkent az életkorról. A műfajokat nézve pedig mindhárom elem a társalgásokban volt a leggyakoribb.

DÉR a *hát*, az *így* és az *ilyen* esetén a korpuszokból származó gazdag példaanyag bemutatásával, valamint a pozíciók és a szerepek összefüggésének vizsgálatával további érveket ad amellett, hogy a diskurzusjelölők használata nem véletlenszerű és nem főlősleges. Ezáltal maga a töltelékszó kategória kérdőjeleződik meg, illetve számolódik fel.

A monográfia következő fejezete az ellentétes diskurzusjelölő-társulásokkal foglalkozik. A szerző a diskurzusjelölő-társulások meghatározásakor irányelvnek FRASER (2013: 321) két feltételét használja fel. Egyrészt a diskurzusjelölőnek önmagában is meg kell tudnia jelennie azon a helyen, ahol társulva előfordul. Másrészt pedig a társulásban álló diskurzusjelölők jelentéseinek összeegyeztethetőnek kell lenniük egymással. A fogalmi tisztázás után a szerző az MNSZ2 korpuszában tizenhárom különböző diskurzusjelölő (*ám, azonban, csakhogy, de, ellenben, mégis, mégsem, míg, mindamellet, mindazonáltal, pedig, ugyanakkor, viszont*) kéttagú társulását vizsgálja meg elméletben és gyakorlatban. A 13 jelölő elméletileg ugyanis 13x13, azaz 169-féle kombinációt alkothatna, ám ezek több mint fele (pl. *ugyanakkor ám, mindazonáltal viszont, ellenben mindamellet*) egyáltalán nem jelent meg a korpuszban. A realizálódott kombinációk közül a leggyakoribb a legáltalánosabb jelentésű kontrasztív jelölővel, a *de*-vel alkotott *mégis*, illetve a tagadó *mégsem* kombináció volt. Izgalmas kérdés lett volna annak vizsgálata is, hogy az ellentétes

diskurzusjelölőknél milyen szemantikai és szintaktikai tulajdonságok engedélyezik, illetve tiltják le az egyes kombinációkat.

A megvalósuló ellentétes diskurzusjelölő-társulások közül a szerző hárommal, a *de viszont*-tal, a *de azonban*-nal és a *de mégis*-sel foglalkozik részletesebben, s ezeknek a stigmatizáltságát először a nyelvművelő szakirodalom megállapításain keresztül ismerteti. Fontos megfigyelése, hogy e kombinációk elítélésekor a „pongyolaság” és a „stílustalanság” szokott érvként megjelenni, ám e konstrukcióknál a plusz kötőszóhasználat miatt épp a pongyolaság ellentéte, az akkurátusság, precízkedés figyelhető meg. A látszólagos ellentmondást rögtön fel is oldja a szerző: rámutatva arra, hogy a nyelvművelői gondolkodás a kötőszóhalmozáshoz egyfajta lustaságot, igénytelenséget társít. A három ellentétes diskurzusjelölő-kombináció elterjedtségének a megállapítására DÉR diakrón és szinkrón adatbázisokban keresett rá. A három alakulat mindegyike már régtől, a 16., illetve a 17. századtól adatolható diskurzusjelölőként a forrásokból. Közülük a leginkább stigmatizáltak a *de azonban* bizonyult, a *de viszont*-ot régen nem ítélték el annyira (még Kazinczy is használta Erdélyi levelek című művében), a *de mégis* pedig az 1920-as évektől terjedt el ugrásszerűen.

A szerző az ellentétes diskurzusjelölő-társulások státuszának a feltérképezéséhez egy 30 kérdésből álló kérdőív vizsgálatot 25 tanárszakos hallgató, illetve 21 tanárként dolgozó attitűdjét is felmérte. Egyrészt arra volt kíváncsi, mi a véleménye az adatközlőknek, ha konkrét, valódi szövegekben látják az alakulatokat, másrészt arra kérdezett rá, használják-e ők maguk a formát, valamint máshol hallották-e, illetve látták-e már azt, mit gondolnak róla, továbbá tanítják-e, illetve tanítanak-e az illető társulást. A kérdőívbe a *de azonban*, *de viszont*, *de mégis* társulások mellé kontrollváltozóként az *így tehát* is bekerült. A válaszok elemzésekor DÉR rávilágít arra a fontos különbségre, ami magyarázattal szolgál a tanári csoportban lévő vélemények eltéréseire, arra, hogy a magyar mint idegen nyelv (MID) tanárok több alakulatot tartanak helytelennek, mint a magyartanárok, s tanítani is csupán azért tanítanak a kért formákat, hogy rámutassanak azok helytelenségére. Ez abból fakad, hogy a MID-tanárok nyelvtanárok, s náluk a tanítás során hangsúlyos szempont a grammatikai helyesség, valamint ők kevesebb kurzuson találkoznak a társasnyelvészettel és a pragmatikával, míg a magyartanárok többféle órán is hallanak a diskurzusjelölőkről. A társulások elterjedtsége és stigmatizáltsága közt nem volt kapcsolat: a nagyon elterjedt formákat is ugyanúgy megbélyegezték az adatközlők, mint a kevésbé gyakoriakat. Valószínűleg az oktatásnak (is) köszönhető az az egyértelműen pozitív különbség, hogy a hallgatók toleránsabbak a tanároknál (a *de mégis*-ről például senki nem nyilatkozott közülük negatívan), továbbá jobban is érzékelik a formák használatát mind mások nyelvhasználatában, mind a sajátjukéban, és inkább tanítanak is őket. A nyelvi ideológiákat tekintve azonban nem volt lényeges különbség a tanári és a hallgatói válaszok közt, s főként a nyelvi necessizmus (pl. főlöseges az adott társulás), az esztétizmus (pl. ronda, szörnyű az elem), az antizsargonizmus (pl. tudálékoskodó, modoros a jelölőtársulás) és a fonizmus (pl. fűlsértő a forma) dominált.

Hangsúlyos és újszerű része a kötetnek az Ellentétes diskurzusjelölők és társulásaik a szaknyelvekben című fejezet. Az itt közölt elemzések alátámasztják a diskurzusjelölők terület- és (al)műfajfüggő sajátosságait: míg az építészeti műszaki szaknyelv kerüli az ellentétes diskurzusjelölőket és társulásait, addig a tudományos szakszövegek szeretik használni ezeket az alakulatokat. Az eltérés abból is ered, hogy az adott szövegműfajban milyen arányban jelennek meg narratív, illetve érvelő részek. A szerző újként mutat rá

arra, hogy a tudományos alkorpuszban az egyes területi régiók szerinti nyelvváltozatok közt is vannak különbségek az ellentétes diskurzusjelölő-társulások gyakoriságát illetően: például a *de viszont* és a *pedig mégis* a kárpátaljai alkorpuszban a leggyakoribb, az *azonban mégsem* és az *ugyanakkor azonban* a szlovákiai, a *de mégis* pedig a vajdasági szaknyelvben fordul elő legtöbbször.

A könyv utolsó fejezete az egyes szám első személyű véleményjelölőkkel (*szerintem, azt hiszem ~ asziszem ~ asszem*) foglalkozik, s diakrón és szinkrón korpuszok elemzésén keresztül ismerhetjük meg, hogy milyen véleményjelölői konstrukciók (*azt gondolom, azt vélem, ítéletem szerint, úgy gondolom, úgy hiszem, úgy vélekedem, úgy vélem, vélekedésem szerint, véleményem szerint*) közé érkeztek ezek az alakulatok. A diskurzusjelölőknek a nyelvi udvariassággal való összefüggése rendszeresen felbukkan a pragmatikai szakirodalomban (pl. KOCZOGH 2012: 76, 178), ám hol az udvariasságot felerősítő, hol pedig azt gyengítő elemeként jelenítik meg őket. DÉR az egyet nem értés, az udvariasság és a véleményjelölés összefüggéseinek a tisztázásához korpusz- és kérdőíves elemzést is végzett, s így fel tudta tárnai a műfaji és a formai (hosszabb-rövidebb variánsok, pozíciók) különbségeket, valamint a forma, a pragmatikai erő, a beszédtema és az udvariasság fokának kapcsolatát. A *szertem* pozícióit vizsgálva a BEA-korpuszra alapozva érdekes feltevés, hogy a „nyelvhasználók a spontán beszédben beszédtervezési okok miatt sokszor később mondanak ki egyes diskurzusjelölőket (így kerülnek kezdőből belső helyzetbe)” (184). Erre szívesen látna több példát is az olvasó, akkor ugyanis kiderülne, hogy a hátrébb toló diskurzusjelölők helyét milyen más elemek – netán más diskurzusjelölők – foglalják el. Szintén újnak és meglepőnek hat az az eredmény, hogy az ellentmondás erejének tompítása és az udvariasság fokának növelése közt nincs egyenes összefüggés, valamint hogy – a korábbi feltevésektől és vizsgálatoktól eltérően – nincs kapcsolat a pozíció és az udvariasság között sem, a hatás ugyanis magától a jelölőtől és más változóktól is függ.

A kötet érdeme, hogy a szerző együttesen, egymást kiegészítve használja a szinkrón és a diakrón szemléletmódot, a kvantitatív és a kvalitatív elemzéseket, a kutatói introspekción, a korpuszelemzést és a kérdőívezést. A nagyszámú példaanyag olvashatóssá, a nem nyelvész érdeklődők számára is követhetővé teszi a fejtegetéseket. A bemutatott vizsgálatok egyrészt megerősítik a korábbi, hazai diskurzusjelölő-kutatások állításait, másrészt viszont – főként a szakmai nyelvhasználat esetén – új megközelítést és eredményeket hoznak mind a pragmatikai, mind a szaknyelvi vizsgálatokba. A könyv világos, közérthető formában ragadja meg és mutatja be a diskurzusjelölő-kutatás problémateremtő és problémamegoldó jellegét. A monográfia nem csupán a pragmatikával, illetve diskurzuselemzéssel foglalkozó kutatóknak, hanem a nyelvészeti témák iránt érdeklődőknek, valamint a magyar szakos tanárjelölteknek is fontos olvasmánya lehet.

Hivatkozott irodalom

- BEA = *Magyar spontán beszéd adatbázis*. ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont. <http://www.nytud.hu/adatb/bea> (2021. 05. 31.)
- BORDERÍA, PONS 2008. Introduction to the special issue on Empirical Data and Pragmatic Theory. *Journal of Pragmatics* 40: 1353–1356.
- CRIBLE, LUDIVINE 2018. *Discourse markers and (dis)fluency. Forms and functions across languages and registers*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.

- FRASER, BRUCE 2013. Combinations of contrastive discourse markers in English. *International Review of Pragmatics* 5/2: 318–340.
- FURKÓ BÁLINT PÉTER 2013. A diskurzusjelölők alaptermészete a pragmatikai szemlélet tükrében. *Magyar Nyelv* 109: 157–162.
- GONZÁLEZ, MONTSERRAT 2004. *Pragmatic markers in oral narrative. The case of English and Catalan*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- KOCZOGH HELGA VANDA 2012. *The effects of gender and social distance on the expression of verbal disagreement employed by Hungarian undergraduate students*. Doktori értekezés. Debreceni Egyetem, Debrecen.
- MNSZ2 = *Magyar nemzeti szövegtár*. Felújított, kibővített, új funkciókkal ellátott változat. ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont. <http://clara.nytud.hu/mnsz2-dev/> (2021. 05. 31.)
- MTSZ = *Magyar történeti szövegtár*. ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont. <http://www.nytud.hu/hhc> (2021. 05. 31.)
- TMK = *Történeti magánéleti korpusz*. ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont. <http://tmk.nytud.hu> (2021. 05. 31.)
- SCHIFFRIN, DEBORAH 1987. *Discourse markers*. Cambridge University Press, Cambridge.
- SCHIRM ANITA 2021. *Diskurzusjelölők szövegeken innen és túl*. Loisir Kiadó, Budapest. (Megjelenés alatt.)

SCHIRM ANITA
Szegedi Tudományegyetem

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Végő búcsú Kemény Gábortól

Kollégái, barátai közül sokan tudtuk róla, hogy betegeskedik. De tudtuk azt is, hogy mekkora az élni akarása és a lelkiereje, tudtuk, hogy szeretett családja mellett mennyi minden ad neki erőt, éltető energiát: sok a nyelv, a stílus, az annyira szeretett Krúdy-próza jobb megismerését előrevívó munka elkészítésének terve mellett számos olyan tudományos közéleti feladat végigvitelének szándéka, amelyet a rá annyira jellemző segítőkészségből, lelkiismeretességből, baráti gesztusból vállalt. Legutolsó könyve, a tavaly megjelent *Tanuljunk magyarul is!* kötet előszavának utolsó bekezdésében (KEMÉNY 2020: 10) ezt írta még: „Bízom benne, hogy a Sors ad még lehetőséget a folytatásra. Ezért most nem is írom ide, hogy VÉGE”. – 2021. március 7-én a Sors végül mégis leírta ezt az annyira fájó szót.

Személyében a magyar nyelvészet olyan kiváló művelőjét veszítette el, aki a ma már sajnos egyre kevésbé létező hagyományos vagy helyesebben inkább talán klasszikusnak mondható, igazi filológia szerinti kivételesen széles körű és az általa művelt diszciplínák legapróbb részleteire is kiterjedő tudással rendelkezett. Ezt a túlzás nélkül rendkívüli méretűnek nevezhető ismeretanyagot alkotó szellemű tudósként, vagyis példamutatóan ötvözve az erudíciót az invencióval, nagy jelentőségű és hatású tanulmányokban, monográfiákban hasznosította, szintetizálta, adta és fejlesztette tovább.